

képességek (ilyen például az olvasás) optimális elsajátításának problémái és lehetőségei foglalkoztatnak (a kísérlet koncepciójáról, az úgynevezett kritériumorientált képességfejlesztésről és a kísérlet kezdeti eredményeiről az Új Pedagógiai Szemlében olvashatók tanulmányok (2000, 7–8. 254–291.).

Végül is az egész időszak szerencsésen alakult: sikerült átmenteni az Oktatáskutatót, az egyetemen kialakult empirikus kutatási irányt és a tanítványaimat is. Valamilyen formában folyamatosan kapcsolatban vagyok az Oktatáskutatóval is és az OKI-val is. Néhány éve tagja vagyok mindkét intézet tudományos tanácsadó testületének.

E: Milyennek látja az Oktatáskutató jelenlegi helyzetét?

N J: Annak ellenére, hogy ismételten felmerültek megszüntetésre, átszervezésre vonatkozó ötletek, az intézet túlélte az ilyen szándékokat. Kozma Tamás nem pontosan abban az irányban alakította az intézet tartalmi munkáját, amit én képviseltem, de amit ő csinált, főleg a regionális kutatások, a régiók feltérképezése terén, valamint a folyóirat egyes számaival, az kiemelkedő színvonalú és jelentőségű. A baj az, hogy nem mondható el, hogy a folyóiratot eleget olvassák és eleget ismerik az intézet által felhalmozott tudást. De ez már nem a folyóirat, és nem az intézet hibája.

Az interjút Imre Anna készítette

Kozma Tamás, az Oktatáskutató Intézet negyedik igazgatója (1990–2000)

Educatio: Mióta dolgozik az Oktatáskutató Intézetben?

Kozma Tamás: 1982-ben kerültem az intézetbe, alapítása után fél évvel. Az Akadémia Szociológiai Intézetéből jöttem, ahova úgy kerültem, hogy a Művelődési Minisztérium művelődéspolitikai főosztályának osztályvezetőjeként azt kértem, hogy az Akadémiára kerülhessek át, miután megszüntették azt a főosztályt, ahol dolgoztam. A művelődéspolitikai főosztály egyik dolga egyébként éppen az volt, hogy asszisztáljon az Oktatáskutató megalakításához.

E: Mennyi időt töltött a minisztériumban?

K T: Egy évet. 1980-ban kerültem a Művelődési Minisztériumba mint osztályvezető, akkor szűnt meg az akadémiai munkahelyem. 1973 és 80 között az Akadémián dolgoztam a Pedagógiai Kutató Csoport tagjaként. Ebben a kutatócsoportban vezettem egy ún. rendszer-és szervezetkutatási osztályt, amelynek a 70-es évek második felében az volt a dolga, hogy kutatásokkal alapozza meg az iskolarendszer reformját. Így az oktatás- és művelődéspolitikával értelemszerűen megismerkedtem. Az Akadémiára pedig 1973-ban kerültem, amikor kandidátus lettem. Előtte a Köznevelés című hetilapnál dolgoztam mint rovatszerkesztő. A Köznevelés, illetve az Ifjúsági Lapkiadó 1969-től alkalmazott. Előtte, 1963-tól előbb a Békés megyei Dombegyházán, majd a battonyai gimnáziumban tanítottam.

E: Tehát tanárként kezdte?

K T: Ez azért nem volt annyira egyszerű. Az első főiskolai diplomám teológus, ráadásul ezt nem is itthon, hanem Romániában szereztem. 1962-ben azért mentem Romániába tanulni, mert olyan egyháznak (unitárius) a teológusa voltam, amelynek a teológiája Romániában (Kolozsvár) volt. A tanulmányaimat mégis Budapesten kezdtem 1957-ben, az Evangélikus Teológián, mert akkor még nem engedtek Romániába. Végül is azonban a pedagógus pályán kötöttem ki, mert eredetileg nem lelkésznek készültem, hanem tanítónak. Azért

mentem lelkésznek, mert sohasem tudtam eldönteni, hogy tanár akarok-e lenni, vagy lelkész. Egyetemre pedig nem vettem fel 1957-ben, mivel kitelepített értelmiségi családból származtam.

A tanítóképzőt 1953-ban kezdtem el – egy tévedés folytán oda vettem föl a kitelepítés után –, 56-ban érettségiztem a budai képzőben (ma a budapesti tanítóképző főiskola). Az, hogy tanító legyek, nekem természetes dolog volt, bár lelkésznek is szívesen mentem volna. Ez így egyszerűen hangzik, de sokkal bonyolultabb volt – különösen 1962 őszén, amikor már civil állást kerestem, és legtöbbször sajnálkozó mosollyal tértek ki az ajánlközásaim elől. El lehet képzelni: a 60-as évek elején egy Romániában frissen végzett teológus mit keres a magyar pedagógus pályán? Viszont pedagógusnak is képesítés nélküli voltam, mert csak az érettségit szereztem meg a tanítóképzőben, a tanítói képesítést nem. Végül képesítés nélkül helyezkedtem el Dombegyházán, aztán pedig Battonyán kaptam állást. Onnan kerültem a Közneveléshez, aztán az Akadémiára, később a minisztériumba. Hát ennyi az Oktatáskutató előtti pályafutásom.

E: Hogyan lett tanítóból kandidátus?

KT: 1963 és 1967 között elvégeztem Szegeden az egyetemet, magyar-történelem szakos tanár lettem, 1968-ban doktoráltam. Az „utcáról” jelentkeztem aspirantúrára, és fel is vettem. Kezdetől fogva az oktatás körül keringtem. Teológus pályafutásom idején is inkább teológiai tanárnak, mint gyülekezeti lelkésznek készültem, egyetemi karrier járt a fejemben.

E: Ugorjunk át 1981-hez, amikor az intézetet megalakították.

KT: 1981-ben Gaszó Ferenc volt felkérve arra, Aczél Györgyön keresztül, hogy a megszüntetett Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont helyén csináljon egy akkoriban divatosává váló társadalomtudományi kutatóhelyet, hasonló a szintén akkor alakuló munkatudományi vagy a művelődéstudományi kutatóintézethez, amelyet Héthy Lajos és Vitányi Iván igazgatott. Tehát, hogy szervezzem egy tudományos kutatóintézetet – nem az Akadémia, hanem a tárca égisze alatt –, amely mégis garantáltan független tud maradni a napi ügyintézésétől. Az volt a cél, hogy ezek az intézetek társadalomtudományi információkat szolgáltatassanak az illető tárcák munkájához, alapozzák meg a tárca fejlesztési terveit.

A benyomásom az volt – és ma is az –, hogy ez egyfajta kontrollt is jelentett a minisztériumi munka felett, mégpedig a társadalomtudományi értelmiség és Aczél György kooperációjában. Ez az ellentmondásos kooperáció pedig leginkább úgy valósult meg, hogy a hivatalos politika a társadalomtudományi értelmiségnek adott is valamit, és kapott is cserébe valamit. Persze nem túl sokat adott, és ezért cserébe nem is kapott túl sokat. Viszont így mindig lehetett hol egy kis abrakot adagolni, hol meg egy kis ösztökét; hol kicsit szűkebbre húzni, hol kicsit tágabbra eresztetni a gyeplőt. Ezeknek az intézeteknek az igazgatói olyan szakemberek lettek, akiket a szakmájuk már elfogadott, de a múltjuk miatt politikailag azért meg lehetett egy kicsit zsarolni őket. Aczél György politikája közismerten kifinomult kamarilla politika volt. Nem lehetne rámondani, hogy elvszerű vagy hogy demokratikus, de az biztos, hogy nagyon is hatékony volt. Ebből a politikából lett az Oktatáskutató, benne Gaszó a kapitány, aki azzal volt megbízva, hogy egyrészt abrakot, másrészt ösztökét alkalmazzon. Nem ismerem azokat a létező vagy nem létező megállapodásokat – nem akarom az „alku” szót használni –, amelyek Aczél és Gaszó között kötöttek. De Gaszó nyilvánvalóan tartotta a hátát néhány kutatóért, akik már akkor ellenzékiként voltak nyilvántartva. Nehéz és kényes feladat volt befelé kordában tartani őket, kifelé pedig vállalni a megnyilatkozásaikat. Volt egy időszak az életünkben – a 80-as évek második felében –, amikor osztályvezetői szintre is elért a belügyminisztériumi ellenőrzés. Innen tudom, hogy ez kényes szerep lehetett.

Én akkor már évek óta dolgoztam azzal a munkacsoporttal, amelyből később többen tágabb körökben is ismertekké váltak, mint Forray Katalin, Inkei Péter, Benedek András, Lukács Péter, Halász Gábor, Nagy Mária, később Setényi János. Ez a csapat már az Akadémián, a Pedagógiai Kutató Csoportban arra specializálódott, hogy adatokat gyűjtsön és elemzéseket készítsen oktatásfejlesztési koncepciókhoz. Logikus volt tehát, hogy engem az új intézetbe meghívjanak. Nekem azonban nem volt zavartalan a személyes viszonyom Gázsó Ferencsel; többek közt ezért nem mentem a minisztériumból egyenesen az Oktatáskutatóba, hanem inkább vissza az Akadémiára. És eltelt egy idő, ameddig rá tudtam szólni magam, hogy az ellenszenvemet és az előítéletemet leküzdve magam jelentkezsem az Oktatáskutatóba (ahová egyébként Gázsó Ferenc előzőleg már nagyvonalúan meghívott). Nekem ehhez egy év kellett. 1982-ben kerültem az intézetbe.

E: Az első tíz évben, amikor kutatóként dolgozott, mi jellemezte az intézetet?

KT: Az intézet a 80-as években kifejezetten azt a funkciót látta el, hogy az oktatásügy kérdéseit társadalomtudományok kontextusába ágyazza, a társadalomtudományok eredményeit pedig az oktatáspolitikára számára értelmezhetővé tegye. Ezt úgy fogalmaztuk akkor meg, hogy az intézet azokat a társadalmi folyamatokat vizsgálja, amelyek alapvetően befolyásolják az oktatásügyet, de kívül esnek a tárca kompetenciáján. A demográfiai folyamatok például mindig is alapvetően befolyásolták az oktatás ügyét, de sohasem az oktatási tárca részortjába tartoztak; ez fölkelte az érdeklődést az oktatásdemográfia iránt. Vagy például az oktatási tárcának volt ugyan tanácsadási joga a közoktatási intézményekkel kapcsolatban, de az akkor érvényes tanácstörvény szerint sem volt joga beleszólni a fenntartásukba. És ez érdekessé tette a területi kutatásokat. Legfőképpen azonban a társadalmi mobilitás és az oktatás kapcsolatának kutatása értékelődött föl, mert azt már a hetvenes évek óta politikai kérdésként tartották számon, de persze nem tartozott egyetlen minisztérium illetékességi körébe sem.

De nemcsak ilyesféle elemzésekkel foglalkoztunk. Volt az akkori Oktatáskutatónak egy iskolakísérletekkel foglalkozó osztálya, amelyet Zsolnai József vezetett; ez a Zsolnai-féle fejlesztéseket igyekezett bevinni az oktatásba. A volt Felsőoktatási Kutató Központ munkatársaiból megmaradt egy felsőoktatási osztály, amelyet Völgyesy Pál és Szilágyi Klára nevesített. (A felsőoktatási kutatók fokozatosan kihúzódtak az Oktatáskutatóból, és később, már 1990 után átkerültek a Professzorok Háza nevű intézménybe.) Volt egy csoport, amely kifejezetten a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal foglalkozott az oktatásügyben, ezt Várhegyi György vezette, és többek között Liskó Ilona is ott dolgozott. A pszichológiai osztályt Molnár Péter szervezte meg. Az én munkacsoportomat pedig hol tervezésinek, hol regionálisnak, hol pedig politikainak neveztük.

Érdekes, hogy oktatásgazdasági osztály nem volt az intézetben. Azóta is gondolkodom rajta, hogy miért nem. Talán mert az „alapító atyák” úgy gondolták, hogy az oktatásgazdaságtant máshol jobban tudják – a Tervhivatalban, mondjuk, vagy a Közgázon –, ezért ilyesmit az Oktatáskutatóban nem is érdemes kutatni. Vagy mert nem volt megfelelő közgazdász az ilyen kutatásokhoz? (Bár Varga Júlia szintén az Oktatáskutatóban kezdett dolgozni.) Vagy talán azért, mert az a társadalomkutatói kör, amelyhez Gázsó Ferenc leginkább tartotta magát – mondjuk, Aczél és köre – szemben állt azzal a munkaerő- és oktatásstervezéssel, amely az akkori oktatásgazdaságtan „uralkodó paradigmájának” számított.

Osztályokban dolgoztunk; kifelé osztályoknak, befelé témacsoportoknak hívtuk őket. A felállás és a szóhasználat, általában az intézet orientációja nagy mértékben másolta a Társudot (az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét), azon egyszerű okból, mivel Gázsó Ferenc onnan jött, azt ismerte, azt szokta meg. Onnan hozta később a gazdasági vezetőt is,

míg a gondnokság, a titkárság egy része és a nyomda a Felsőoktatási Kutató Központból kerültek át. Első helyszínünk is a Rigó utcában volt, az egykori FKP helyiségeiben, ahol ma az Idegen nyelvi Továbbképző Központ van, Onnan kerültünk át rövidesen az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének helyére, a Victor Hugo utcába. Ez a költözés hosszú időre meghatározta az Oktatókutató arculatát.

A Victor Hugo utcában éppen alattunk volt az akadémiai számítóközpont – az ország legnagyobb számítóközpontja –, ami az Oktatókutatónak stratégiai előnyt jelentett az akkor modern számítástechnika felhasználásában. Az épületben pedig összekerültünk a SzTAKI munkatársaival, és ha igazából nem működünk is együtt, de legalább egyfajta akadémiai közegben tudhattuk magunkat – mindaddig, amíg a SzTAKI ebből az épületből ki nem költözött, már a rendszerváltozás után. Az is számított, hogy ebbe az épületbe azoknak a tervhivatalosoknak a segítségével kerültünk, akik közül egyesek (például Kemenes Ernő) a Pozsgai-féle minisztériumban vezetők is lettek. Így a kívülállónak úgy tűnhetett, hogy az Oktatókutató szakítás egy „ideológikus múlttal” – amit, mondjuk, az OPI-ben dolgozó pedagógusok testesítettek meg –, és igazodás a jövő irányába, már ha a jövőt a Tervhivatal „pragmatikus közgazdái” jelentették.

E: Milyen volt akkoriban a fenntartóhoz való viszonyuk?

KT: Elutasító, mondhatnám, konfrontatív – a mi részünkről sokkal inkább, mint a minisztérium részéről. Ebben közrejátszottak a 70-es évek rossz emlékei és a 80-as évek fölpuhult viszonyai csakúgy, mint az oktatásügybe került új vezetők tervhivatali és központi bizottsági kapcsolatai. Maga a főigazgató, Gázsó volt az, aki mindenfajta minisztériumi feladatleosztást azonnal, szóban, sőt írásban is dokumentálhatóan visszautasított. Ilyesmi a 70-es években – egy OPI vagy egy FPK gyakorlatában – elképzelhetetlen lett volna.

Ebből aztán egy-két év múlva olyan helyzet alakult ki, hogy az intézet tisztos távolságban maradt a tárca aktuális tennivalóitól. Mi ezt az akkor elérhető legnagyobb szabadságnak éltük meg; a napi munkák szempontjából viszont az intézet csak a partvonalon állt. A tárca valóságos föladatait – már ami a közoktatást illeti, ami akkor a napi munkák többségét tette ki – az Országos Pedagógiai Intézet „hátterezte” meg. Az Oktatókutató pedig megmaradt a társadalomtudományi értelmiségi „fészkeknek”, később – már a rendszerváltozás után – pedig visszatérően „ellenzéki fészkeknek”. Gázsó Ferenc alakította ki ezt a viszonyt, amit utána a többi igazgató is folytatott és persze meg is szenvedett, velem bezárólag. Amikor aztán Gázsó miniszterhelyettes lett, és mint ilyen az Oktatókutató fenntartója is, akkor ezt már maga is nehezen viselte el. Olyan körülményeket alakítottunk ki, amelyek közt csak akkor lehetett sikeresen navigálni, ha az intézet vezetőjének a tárca vezetője feletti politikai kapcsolatai voltak. Amivel az alapító igazgató még rendelkezett, de az utána következők már nem.

E: Mit jelentett a gyakorlatban a minisztériumi felügyelet?

KT: Minisztériumi „felügyelet” a szó szoros értelmében sosem volt. Az alapító miniszteri rendelet szerint a miniszter kellett elfogadja az éves munkatervet, ami abból állt, hogy benyújtottuk a munkatervet, ők pedig – rendszerint hallgatólagosan – tudomásul vették. Pénzügyi felügyelet természetesen volt, de nem emlékszem, hogy problémát találtak volna. Persze mindez, amit most ebben az egy összetett mondatban elmondok, sokkal bonyolultabb volt. Kölcsönösen keserítettük egymás életét – a minisztérium és az intézet –, és ebben a tekintetben több szakasza van az együttműködésünknek. Az egyik a Gázsó Ferenc igazgatósága. Ő – mint a miniszter személyes tanácsadója – azt csinált, amit helyesnek tartott, és ő egyértelműen a kutatást hangsúlyozta.

De ez csak két évig tartott, mert aztán maga lett a közoktatási miniszterhelyettes, és ez lett a második szakasza az intézet és a minisztérium együttműködésének. Személyesen szóló bele az osztályok munkájába, igényelte, hogy vele egyeztessék a munkájukat. Amit nem szívelt, az nem ment az intézetben; amit pedig megkívánt, azt az intézeti vezetésen átnyúlva is megcsináltatta. Saját utódjául olyan igazgatót keresett Horváth György személyében, akiről tudta, hogy politikailag súlytalan, ezért ilyesmit meg lehet tenni vele. Súlyos konfliktusba keveredtek emiatt, amit Horváth György mind kevésbé viselt el, úgyhogy végül törésre került közöttük a viszony. Horváth György stílusát a kollégák is nehezen viselték el. Így nem volt nehéz átnyúlni a főigazgató feje felett, ami állandó zavart okozott az együttműködésben. Az intézet nézetei és eredményei kétségtelenül megjelentek Gázsó Ferenc oktatáspolitikájában. Ez az időszak azzal zárult, hogy előbb Horváth György hagyta el az intézetet, aztán Gázsó Ferenc a miniszterhelyettesi pozíciót.

E: Akkoriban hogyan történt a finanszírozás?

K T: Az intézet támogatást kapott, amiben a munkabérek és a fenntartás költségei voltak benne, meg egy bizonyos kutatásra fordítható összeg. Ez a kutatásra szánt pénz a 80-as években fokozatosan elolvadt, ahogyan a pénz inflálódott. Emiatt kezdettől fogva kutatási programokat állítottunk össze, olyasformán, mint amit most az ún. Széchenyi-terv keretében. Később nagy előnyünkre volt, hogy a közoktatási kutatások programirodája odatelepült az intézetbe, és így a kutatások szervezése és az eredmények közzététele is itt folyt. Bár kutatásokat pályázati úton lehetett elnyerni, az intézet nyilvánvaló előnyöket kapott. Akkoriban azonban távolról sem voltunk olyan professzionális pályázók, mint manapság. Sokkal inkább arra ment ki a versengés, hogy melyikünk tud monopolizálni egy-egy kutatási programot.

Az oktatáskutatással foglalkozó programot – egyiket az országosan kiemelt kutatási programok közül – az intézet koordinálta. Az akkori pénzügyi állapotokhoz képest nagy pénzeket kaptunk rá, sok millió forintot. Hogyha valaki ennek a kutatásnak az egyik alprogramját vezethette, akkor jelentős hatalmat – informális vagy félformális hatalmat – nyert, hiszen megbízásokat adhatott, szerződéseket köthetett másokkal, ami az akkor szerveződő ellenzékiek egyikének-másikának a megélhetést jelentette. Tehát itt többről volt szó, mint kutatásról.

E: Hogyan lett főigazgató-helyettes?

K T: Amikor Horváth távozott, Gázsó újabb igazgatót keresett. És rátalált Nagy Józsefre, aki Szegeden volt egyetemi tanár, és akitől azt lehetett várni, hogy a háborúskodást feloldja. Nagy József nem tartozott abba a szociológus körbe, amelynek tagjai kezdettől „oktatáskutatónak” nevezték magukat. De volt egy terület, ahol kétségtelenül újat hozott az intézetbe, ez pedig az oktatástervezés, ami őt Tímár Jánoshoz és Kovács Jánoshoz kötötte. Nagy József a korábbi évek intézeti feszültségeit úgy oldotta fel, hogy első lépésként bizonyos kollégákat csendben, de gyorsan lecserélt. Elsősorban azokat, akik túlságosan exponálták magukat Horváth György mellett. Ezek a kollégák általában közel voltak a nyugdíjkorhatárhoz, vagy már túl is voltak rajta. Azt a garnitúrát juttatta szóhoz, amelyhez én is tartoztam, az osztályvezetőket. Nekem kezdettől a helyettes szerepét szánta, és nem véletlenül; hiszen, hogy úgy mondjam, a tanítványa voltam Szegeden, még a hatvanas években, később pedig évekig dolgoztunk, sőt publikáltunk is együtt az akadémiai kutató csoportban. Így annak az osztálynak, amit vezettem, jelentős súlya lett a kutatásban és az intézeti közéletben is.

De minderről egy kicsit bizonytalanul beszélek, mert számomra ez nagyon rövid időszak volt. Nagy József 1989 elején kapott kinevezést, én pedig 1989 tavaszától voltam a helyet-

rese. De nem sokáig gyakoroltam ezt a hatalmat, mert Fulbright-ösztöndíjjal kint voltam az USA-ban. Így nem éltem át személyesen azokat a változásokat sem, amelyekbe az intézet ekkor bonyolódott, és a fordulat évében sem voltam itthon. Mire visszatértem, ott álltunk megfűrödve. Mert az első szabadon választott kormány – amelyet én ugyan nem választottam, mert külföldön voltam, de amelyiknek szurkoltam – kapásból lefejezte az intézetet.

E: Mi volt ennek a hátterében?

KT: Az a szembenállás, ami az országos politikában kezdettől kialakult az MDF és az SZDSZ között. Akiket Nagy József elküldött, azok zömmel konzervatív MSZMP-ek voltak – nem feltétlenül csak azért, mintha ez lett volna a meggyőződésük, hanem mert az élet úgy hozta magával. Vagyis politikai tekintetben az intézet már ki volt pucolva. A fordulat idején már azok adták meg az alaphangot, akikről azt lehetett tudni, hogy liberálisok. A kollégáim, akiket az imént úgy neveztem, hogy a „társadalomtudományi értelmiség”, az úgynevezett demokratikus ellenzék, később a TDDSZ, majd az SZDSZ tagjai. Voltak „jobboldali elhajlók” is – mint például én –, de a hosszú együttélésben rájuk is átragadt egyfajta közös liberális mentalitás; így hát együtt tudtunk dolgozni akkor is, ha az aktuális katekizmusokról más volt a véleményünk.

Ezt akkor úgy fogalmazták meg, hogy az intézet egy SZDSZ-es fészek (arról, hogy „csupa zsidó” dolgozik itt, már nem is beszélek). A keserű humor az volt az egészben, hogy én lelkesen jöttem haza Amerikából, azt gondolva, hogy most olyan országot csinálunk, amelyet mindig is elképzelttem. Most pedig úgy éreztem magam, mint aki keresztben fekszik a síneken; hogy be kell húznom a kezem-lábam, mert mindjárt keresztülmegy rajtam a vonat.

E: Mikor lett főigazgató?

KT: 1990 őszén. Amikor 90 nyarán visszajöttem, még főigazgató-helyettes voltam, és mint helyettes éltem át azt, ami az intézettel történt. Az új miniszter – az „én miniszterem” –, Andrásfalvy Bertalan teketória nélkül fölmentette az intézet főigazgatóját, és megszüntette a munkahelyemet. Egyedül hivatalban maradt – de ki nem nevezett – vezetőként éltem meg később azt is, hogy az eredeti elhatározását visszavonja, mégpedig az új politikai államtitkár, Beke Kata közbelépésére. Csak aztán írták ki a pályázatot, amit megpályáztam és elnyertem.

E: Meddig tartott az intézet megszüntetése?

KT: Szerencsére csak néhány hónapig. Kiszálltak az intézetbe – Timkó Iván, a miniszter kabinetfőnöke és Honti Mária helyettes államtitkár –, és közölték az ítéletet, hogy az intézet megszűnik. Ez valamikor augusztus elején történt. Október elején lett Beke Kata államtitkár, ő vette kézbe az intézet ügyét, akkor menekültünk meg. Egyébként akkor is, mint az intézet történetében többször, kollégáimnak, Lukács Péternek a kapcsolatai segítettek. Ő állította az intézet mellé Beke Katát.

E: Önben megbíztak?

KT: Mindenesetre az MDF minisztériumban úgy gondolták, hogy rám lehet bízni ezt az SZDSZ-es fészket. Kiderült, hogy mégsem Kozma Ferenc vagyok, az öskommunista, ahogy azt Andrásfalvy Bertalan gondolta, és Kozma atya sem vagyok, ahogy azt Csoóri Sándor gondolta. Beleillettam abba a képbe, amit az akkori kormányzat el tudott fogadni. Sőt, voltak pillanatok, amikor a nevem kormányzati funkció betöltésére is felmerült. Odáig legalábbis eljutottunk, hogy Kozma Tamás és az intézet infrastruktúrája kell, ha maga az intézet nem is. Akkor csináljunk belőle mást. Csináljunk belőle egy felsőoktatási intézetet. Akkoriban a Professzorok Háza épp rendelkezésre állt, a felsőoktatás kutatása pedig tíz év óta nem volt megoldva. A Felsőoktatási Kutató Központ megszüntetése óta egyfolytában

hiány volt felsőoktatási kutatásokban és a felsőoktatással kapcsolatos információkban. Volt egy fél év, amely arról szólt, hogy csináljunk egy modern felsőoktatási intézetet, amit addigra többé-kevésbé ki is találtunk. Így aztán az Oktatáskutató lefejezését úgy lehetett beállítani, hogy azért számolják fel, mert a bázisán egy másfajta intézetet akarnak megszervezni. Ami talán csak azért nem jött össze 90 nyarán, mert én nem voltam elég határozott, vagy mert a minisztérium felsőoktatási vezetői – Bakos István és munkatársai – nem léptek elég gyorsan. Még mindig tartottak az ellenérdekeltektől – például Végvári Imrétől és körétől – , akik addigra már egy félig-meddig legitim felsőoktatási irodát működtettek. Ők úgy gondolták, hogy nem kutatóintézet kell, hanem egy szervező iroda.

E: Kézenfekvő volt, hogy Kozma Tamás legyen a főigazgató?

K T: Ez jó kérdés. Valahogy úgy éreztem, hogy már 1981-ben is természetes lett volna. És meg kell mondanom őszintén, én is nagyon akartam. Valahogy úgy éreztem, hogy már 1981-ben is természetes lett volna. Nyilván rosszul éreztem. Mert hogy akkor mégsem én lettem, annak két oka volt. Először is, volt jobb nálam. Hogy tudományosan jobb volt-e, azt nem tudom, de a kapcsolatai kétségtelenül jobbak voltak. Másodszor pedig a múltam. Permanensen úgy éreztem, hogy félre vagyok állítva a múltam miatt. Pedig a pályafutásomat úgy kezdtem – visszanezve a 70-es évek elejére –, hogy össze akartam kapcsolni szociológiát és pedagógiát. Ebben a közegben lett volna lehetőség rá, úgy éreztem, hogy ez a feladatom, a hivatásom. Mindez persze csak utólagos racionalizálása az akkori érzésnek, hogy velem valami igazságtalanság történt. Vissza akartam fizetni, amit velem tettek. Szégyellem elmondani, de bizony elégtételre vágytam. Nem a kollégákon akartam elégtételt venni, hanem az intézet korábbi vezetőin. És kellett pár hónap, hogy kijózanodjam. Mindenesetre, amikor a főigazgatói kinevezést megkaptam, én nem a terhét éreztem, hanem sokkal inkább azt, hogy „végre”.

E: A munkatársak maga mögött álltak? Egyetértettek azzal, hogy ön került az intézet élére?

K T: Ezt tőlük kellene megkérdezni. Persze most már másképp látnak engem, ennyi év után. Akkor mindenki inkább meg volt szeppeve. Úgyhogy nem tudom biztosan, mindenki támogatott-e, de az biztos, hogy volt néhány kollégám, akik egyértelműen támogattak. Például Lukács Péter. Őt azért hozom megint szóba, mert nem egyszerűen támogatott – nemcsak csendes asszisztált ahhoz, hogy én legyek a főigazgató –, hanem egyenesen úgy tartotta, hogy én felelek meg az akkori kor szellemének. Vagyis nemcsak barátságból támogatott, hanem racionális okokból is. És ez többé-kevésbé mindenkire igaz lehetett. Hozzá tartozik a történehez az intézet kettészakadása. 1990-ben létrehozták az új Közoktatási Intézetet, ahová Zsolnai Józsefet nevezték ki főigazgatónak. És Zsolnai hívására az Oktatáskutató egyik fele elment az új intézetbe, csak a másik fele maradt velem.

E: A szétválással hogyan alakult az oktatáskutató gárdája?

K T: Ez a szétválás aztán kutya-macska barátsággá fajult, és máig feszült hangulatot teremtett az oktatáskutatók között. Én is csak mostanában, tíz év után próbálok felülkerekedni azon, ami akkor történt. Volt két olyan kollégám, Halász Gábor és Lukács Péter, akikre mindig úgy gondoltam, mint afféle „utódaimra”. Csakhogy, sajnos – mint lenni szokott –, ők ketten nem fértek össze. Az intézet kettészakadásakor az egyik ment, a másik maradt. Amit azóta sem tudtam rendesen feldolgozni magamban. Néhányan maradtunk csak meg, az intézet nagyobb része elment, vagy józan belátásból, új távlatokra számítva, vagy pedig kényszer hatása alatt. Pontosan nem tudom a számokat, utána kéne nézni, de mintha kétharmad-egyharmad lett volna az arány. Néhány hónapig úgy élt egymás mellett a megszűntetésre ítélt Oktatáskutató és a reménybeli új intézet, mint a kitelepítések idején a társbér-lők; a közös ajtók elé szekrényeket húztunk, és igyekeztünk kikerülni a köszönést.

De nem ez volt a legnehezebb, hanem hogy az intézeti adminisztrációban megszűnt a folyamatosság, talán egy könyvelő vagy egy pénztáros maradt mindössze. Ráadásul ez összefüggött a költségvetési tervet kellett volna csinálni, mint minden költségvetési intézményben... Szerencsére miközben a miniszter meg akart szüntetni bennünket, a beosztottai részéről csendes, de határozott együttérzés sugárzott felénk. Valahányszor hozzájuk fordultam, készséggel segítettek. Akkor került hozzánk az intézet mai gazdasági vezetője, akit a pénzügyi főosztály ajánlott, mert mint költségvetési szervnek olyan gazdasági vezetőnk kellett legyen, akivel a fenntartó tárgyalni tud. Aztán Zsolnai és kollégái, ahogy Berke Kata deklarálta, hogy az intézet megmarad, egyik napról a másikra levonultak a színről. Üres szobák és üres költségvetés maradt csak utánuk. Nehéz, hosszú folyamat volt, ameddig az intézet újra talpra állt.

E: Abban a tíz évben, amíg főigazgató volt, milyen korszakokat lehet elkülöníteni?

K T: El lehet különíteni két vagy három korszakot. 1990-ben kaptam a megbízást, a kinevezést, amely négy évre szólt, és amely 1994-ben járt le, Fodor Gábor minisztersége alatt. Ez volt az első szakasz. Amikor lejárt egy főigazgató megbízatása, mindig felmerül a fenntartóban, hogy na most csinálunk egy nagytakarítást. 1994-ben is felmerülhetett valami ilyesmi, mert sem hosszabbítás nem akart jönni, sem új pályázat, pedig Fodor Gábor is SZDSZ-es volt (de az is igaz, hogy én meg nem). Mindenesetre megint lebegtetve volt a dolog. Nekem pedig nem volt sem más szándékom, sem más állásom, hanem egyszerűen csak ott maradtam az igazgatói irodában. Így vittem az ügyeket elég hosszú ideig, legalább fél évig, amíg Magyar Bálint meg nem jelent és új pályázatot nem írt ki. Akkor meg már én kezdtem megsértődni, és hol beadtam a pályázatomat, hol meg visszavontam... Eddig tartott egy második szakasz. Aztán mégiscsak megnyertem a főigazgatói pályázatot, és elkezdődött a harmadik szakasz, amely 2002-ben érte véget. Ilyenformán három szakaszból beszélhetünk.

Más szempontból viszont más szakaszok voltak. Például 94 végéig egy olyan szakaszt vázolnék fel az intézet életében, amikor megkezdődtek a gyökeres változások a kutatások finanszírozásában. A kutatás egyfajta kommercializálódása, a kutatók vállalkozóvá válása, a piac kialakulása. Akkor merült fel újra meg újra az a kérdés, hogy az intézet piacorientált legyen és vállalkozási bevételekre tegyen szert. Gazdálkodó szervezetté váljunk, vagy maradjunk inkább akadémiai jellegű intézmény. A legdinamikusabb, leginkább vállalkozó szellemű kollégák váltak meg akkor az intézettől, és alapítottak önálló vállalkozásokat, és ez hosszú időre átalakította az intézet arculatát. Lezárult egy korszak és megnyílt egy másik.

1994 végén, 1995 elején kezdtünk ráébredni, hogy nincs igazi esély arra, hogy piaci szereplővé váljunk. Ehelyett arra jutottunk, hogy költségvetési intézménynek kell maradnunk, ezen a területen kell keresnünk a kitörést. Ettől kezdve markánsan kirajzolódtak a teendők, amelyek azóta is előtűnik állanak: az infrastruktúra felújítása, az intézet elhelyezése és a finanszírozás véglegesítése. Talán 1997-től már kristálytisztá volt, hogy ezeket a „stratégiai” feladatokat kell megoldani, és igyekeztem is megoldani őket. Ez tehát egy másik szakasz.

E: Lehet-e az intézetben folyó kutatásokat tekintve is valamiféle korszakolást csinálni?

K T: Ebben kevésbé érzek korszakokat, helyette kiemelnék inkább valamiféle „mértőldkövet”. Az egyik az *Educatio* útnak indítása volt 92 végén. A másik a személyes választásoknak az a sorozata, amelynek során a „vállalkozók” kiléptek az intézetből, akik viszont ott maradtak, többé-kevésbé elfogadták a közalkalmazotti létet. És kialakult az a kutatói magatartás, hogy a közalkalmazotti létbiztonság mellett az a valamire való kutató, akinek sikerül folyamatosan kutatási pénzt elnyerni és az intézetbe behozni. Ez is jelentős teljesítmény volt. És az is, hogy az intézet elkezdett oktatni, doktori programot és alapképzést is sikerült az inté-

zetbe telepíteni – tehát külföldi mintára már nemcsak kutattunk és publikáltunk, hanem oktattunk is. Így nagyon közel kerültünk ahhoz, hogy az Oktatókutatót mint felsőoktatási helyet lehessen akkreditálni.

Mint ahogy másutt, a 90-es évek első harmadában – az első szabad kormány alatt – heves és indulatos politizálás folyt az intézeten belül és körül. Lármás és visszhangos konferenciákat szerveztünk; ez az ingerlékeny korszakunk mára teljesen elmúlt. Nagy érvágás volt a magánvállalkozások, bt-k kivitele az intézetből. Az akkori vérvesztéséget úgy igyekeztünk pótolni, hogy már pozicionált, beérkezett kutatókat akartunk megnyerni, ha kellett, akár félállásban is. Ez mára átrajzolta az intézet arculatát. Ma a fiatalok és kezdők mellé idősebb vezetőket tudunk társítani, a beérkezett kutatóknak pedig asszisztenciát tudunk biztosítani, és ez az intézetet mesterek és tanítványok párosaivá rajzolja át. Ezeket a változásokat inkább hullámvonalakként rajzolnám le, mint világos korszakokként.

E: Hogyan változott a fenntartóhoz való viszony a főigazgatósága alatt?

K T: A 90-es évek óta, szinte menetrendszerűen, két évente változnak a miniszterek. A mindenkori kérdés az, hogy az intézet kihez tartozik. Egészen a legutóbbi időig – tehát amíg én voltam az igazgató –, sikerült ahhoz ragaszkodnom, hogy ez a mindenkori miniszter legyen. Ez jót is, meg rosszat is jelentett. Jót, mert területen kívüliek maradtunk. Azáltal, hogy nem kerültünk soha szakterületekhez, soha nem volt szakmai felettesünk, aki idetelefonáltatott volna, hogy ezt oldjátok meg, azt oldjátok meg. Viszont abban az értelemben sem volt „gazdánk”, hogy valakinél az ügyeinket el tudtuk volna intézni – mondjuk, az elhelyezésünket vagy az infrastrukturánk fejlesztését. Nem volt kinek elmondanom, hogy szükségünk volna új számítógép-parkra. Az én igazgatóságomnak ez a jó és a rossz oldala is. Ez az időszak korántsem volt olyan viharos, mint a 80-as évek, amikor napi feszültséggel terhes volt a viszonyunk a fenntartóval. Másfelől viszont egy folyamatosan apadó figyelmet tapasztaltam, és a végén már az is előfordult, hogy a gyakran változó miniszterek és stábjaik nem is ismerték az intézményt. Némelyek egyenesen azt hitték, hogy már privatizálva is vagyunk...

Az, hogy kihez tartozzunk, egy-egy a kormányzati ciklusnak rendszerint a második felében vetődött föl újra meg újra. Rendszerint úgy, hogy a közoktatásnak már megvan a maga kutatási háttere (Közoktatási Intézet), az Oktatókutatónak is ugyanígy kellene kapcsolódnia egy meghatározott reszortterülethez, amiből aztán az következett, hogy hát legyen akkor felsőoktatási intézet. Mivel a szakképzés 98-ig a Munkaügyi Minisztériumhoz tartozott, így a szakképzés nem merült föl, és szakképzési intézet különben is már szintén volt.

Tehát ciklikusan felvetődött – tíz év alatt, ha jól emlékszem, háromszor vagy négyszer –, hogy mi lenne, ha az Oktatókutató a felsőoktatás kutatási és szervezési központjává válnék. A minisztériumba újonnan belépő káderek ugyanazokat az anyagokat találták meg – a szó szoros értelmében –, és ugyanazokat a gondolatokat prezentálták, mint amelyeket kettő, négy vagy hat évvel ezelőtt az elődeikkel közösen kidolgoztunk. Egyszer egészen odáig jutottunk, hogy új alapító okiratot is csináltunk már, amely azonban nem került elfogadásra, mert a kormány 1994-ben leköszönt. Ezt a tervezetet az utódok aztán a felsőoktatási helyettes államtitkár személyes iratai között találták meg. Egy következő helyettes államtitkár, Dinya László felsőoktatási menedzser intézményt képzelt el, és azt szeretete volna, hogy egy korábbi felsőoktatási menedzser üljön a főigazgatói székbe. A mostani vezetésben pedig Gál András Levente jött elő ugyanezzel a gondolattal talán 1999 tavaszán. Az volt a javaslata, hogy az Oktatókutató költözzék a Professzorok Házába, és válják a felsőoktatási kutatások országos szervező irodájává. Aztán meglepetéssel vette tudomásul – közösen regisztráltuk –, hogy tíz évvel ezelőtt már kidolgoztam egy ilyen tervet.

Ezek a próbálkozások mutatják, hogy az intézet, de még inkább a fenntartó folyamatosan kereste az Oktatókutató helyét. És ezek a tapasztalatok engem csak megerősítettek abban a meggyőződésben, hogy az intézet kutatásainak egyszerre három irányban kell folyniuk. Kell, hogy kutatásaink legyenek a közoktatás területén, hiszen erre lehet szerezni a legtöbb támogatást és a legnagyobb odafigyelést. Egyúttal kell, hogy legyenek kutatások a felsőoktatás területén – nemcsak mert szakmailag új és rendkívül érdekes terület, hanem mert újra meg újra fölmerül, hogy a felsőoktatással kellene foglalkoznunk. És egyúttal szakképzési kutatások is kellene, amelyeket nemcsak a kutatók személyes érdeklődése diktál, hanem amely fokozatosan átnyúlik a hagyományos felsőoktatás területére, és ezáltal a tárcán kívüli szükségleteket is kielégíthetnénk. Mivel ebből a három irányból áll az Oktatási Minisztérium munkája, ez a három láb azt is jelentette, hogy hosszabb távon nem pottyantunk le.

E: Hogyan alakult a tudományos pályája?

K T: 1985-ben lettem akadémiai doktor, harmadik nekifutásra. Magasra tettem magamnak a lécezt; nagyon büszke vagyok, mert erős mezőny bírált el. Az iskolák szervezeti elemzése volt a témám, ebből született a *Tudásgyár* című könyvem. Nagyokat nevetek manapság, amikor a minőségbiztosítással foglalkozó kollégáimtól hallom, hogyan is kellene az akkreditációt előkészíteni. Szinte senki sem olvasta azt a szervezetekkel kapcsolatos irodalmat, amely Nyugaton már a 70-es években megszületett, az oktatás kezdődő piacosítása idején. Már akkor szépen leírták azokat a megoldásokat, amelyeket itthon – és nemcsak itthon – lázasan keresnek az illetékesek. Aztán 1994-ben habilitáltam, hogy egyetemi tanár lehessenek.

E: Főigazgatósága alatt mennyire maradt ideje kutatásokkal foglalkozni? Milyen kutatási témák érdekelték?

K T: Engem az 1970-es évek második felétől különféle okokból megragadott a regionalitás problémája. Tulajdonképpen ez tart fogva ma is. Ebben annyi változást éreztem, hogy egyrészt az idők során sok megfigyelés és gondolat halmozódott fel bennem, másrészt változást hozott a számítógéppel támogatott statisztika lehetősége. Harmadrészt pedig az oktatási rendszer és mögötte a politika meg a társadalom átalakulása hozott változásokat. Ma már nem a kis iskolák sorsa izgat, mint kezdetben, hanem főképpen a felsőoktatás – de változatlanul mint az egy térségben élők saját intézménye. Ilyen téma például, amit a fejembe vettem, a regionális egyetemek kérdése. Ez a világ más részein is fontos kérdés, érdemes vele itthon is foglalkozni. De az igazság az, hogy „a főigazgató úr” nemigen tudott elmélyülni a kutatásban.

E: Eljutottunk 2000 decemberéig, miért mondott le?

K T: 1997 óta a zsebemben volt a főigazgatói megbízás, ami 2002. május végén járt volna le. Kinevezett főigazgató voltam, amikor az új kormány hivatalba lépett, és az oktatási miniszter Pokorni Zoltán lett. Polgári szavazó lévén úgy éreztem, hogy ez az az időszak, amikor olyan minisztériumi kapcsolatokat kell tudnom kialakítani, amiket eddig nem sikerült. Fel is mentem a miniszterhez, és elmondtam, hogy milyen terveim vannak. Már akkor jeleztem neki, hogy nem akarom feltétlenül kitölteni a megbízásomat, ha sikerül megnyernem egy olyan utódor az Oktatókutató élére, aki előbb akar – vagy épp előbb kell neki – ártjönni. Fel is soroltam neki hármat a kívánatos utódaim közül. Úgy képzeltem el, hogy ez a váltás valamikor 2001 végén vagy 2002 elején kellene megtörténjék. Ha sokkal előbb teszem meg ezt a lépést, akkor esetleg átszervezi a miniszter az intézetet, mert lesz erre még ideje. Ha viszont kivárom 2002-t, akkor már senki nem foglalkozik az Oktatókutatóval, hanem az új választásokra koncentrálnak.

Miért mentem el mégis egy évvel korábban? Egyrészt mert Lukács Péter most volt „kapható” erre, ő pedig az általam javasolt három név egyike volt, akinek a kinevezése egyfajta

folymatosságot garantált az intézet életében. Legalábbis ebben állapotunk meg vele és a miniszterrel azon a találkozón, amelyen bejelentettem a lemondásomat. És van a lemondásomnak egy személyes oka is, ez pedig az egyetemi munkám. Egyre inkább éreztem, hogy az egyetem nekem is, másoknak is fontosabbá válik, mint az intézet. Idejekorán kellett változnom, hogy ott még tudjak valamit csinálni.

E: Lemondása óta még csak két hónap telt el, mi a véleménye a felgyorsult változásokról?

K T: Az történt, amire számítani lehetett: tényleg felgyorsultak a változások. Remélem, hogy a szereplők kellően józanok és megfontoltak ahhoz, hogy az történéjk, amit közösen határoztunk el. Azok a változások, amelyek bekövetkeztek, törvényszerűek voltak, és korábban talán csak a rám való tekintettel nem következtek be. Igazán akkor lennék nyugodt, ha az intézet még függőben maradt kérdései – az elhelyezés és a finanszírozás – megoldódnának. Ami pedig a személyes terveimet illeti, hát az volt az elképzelésem, hogy ha otthagynom a főigazgatóságot, ülök az íróasztalnál, és írom „örökbecsű műveimet”. Ez meg is történt – mármint az, hogy ülök az íróasztalnál –, csak nem „a műveimet” írom, hanem az e-mailekre válaszolok. De ahogy az idő halad előre, visszatérek a régebbi elképzeléseimhez. Például kellene egy vastag könyvet írnom nevelésszociológiából, mert eddig már sokat írtam, de mindig csak vékonyakat. Azt hiszem, ebben vagyok igazán jó – legalábbis ebben voltam sikeres –, egyfajta közvetítő szerep: igényes tankönyvek, népszerűsítő munkák megírása. Ha majd nemcsak e-mailekre válaszolok, a tanári munka mellett alighanem ilyesmivel fogok foglalkozni.

E: Mit tart az elmúlt tíz év legnagyobb eredményének és kudarcának?

K T: A kettő, hogy úgy mondjam, ugyanaz. Azt hiszem, az intézet olyan helyé alakult, mint amilyen az igazgatója volt. Az intézetben az a pozitív, ami talán Kozma Tamásban is. Itt megbízható, magas szintű, referenciának tekinthető kutatások folynak. Olyan kutatók dolgoznak itt, akik az elmúlt tíz évben is meg tudták jeleníteni a kutatást mint életpályát. Szélményekben maradván nem sokat foglalkoztunk azzal, hogy melyik kormány éppen mit csinál. Mindenki foglalkozott ezzel persze a magánéletben, de az intézeti munkában nem ez volt az elsődleges.

Ugyanez a negatívum is. Az elmúlt évtizedben az oktatáskutatás több szereplőssé vált, és ezen a szinten az intézet már csak egyik a szereplők közül. Egy másik szereplő a Közoktatási Intézet lett, különösen a Halász Gábor körül formálódó csoport, akik eredetileg az Oktatáskutatóból mentek el. Ők aztán fokozatosan betöltötték azt az űrt, amely a kezdetektől kialakult az Oktatáskutató meg a minisztérium között. Rájöttek ugyanis, hogy nemcsak olyan szakértőkre van szükség, akik hosszú távon „legitimálják” a politikát a közreműködésükkel, hanem olyanokra is, akik napra készen ismerik az oktatásügyi folyamatokat. Mindkettőre szükség van – akár egy intézetben, akár többben. A 90-es években a Közoktatási Intézetben szerveződött meg, épült ki az a kutatási központ, amely szinte napi kapcsolatban áll a minisztériummal, betölti a naprakész szakértői feladatot. Az Oktatáskutató gyengéje, hogy nem itt alakult ki ez a szakértői munka; ez volt az egyik elszalasztott lehetőségünk. És elvesztette az intézet azokat a kádereit is, akik olyan szakértő munkát tudtak és akartak kialakítani, amelyek ma Európa-szerte piaci formában vannak finanszírozva.

Az egyik maradandó dolog, hogy az Oktatáskutató Intézet bizonyos értelmiségi körben ma is etalonnak számít. Az volt már a 80-as években, de nem egészen így. A 80-as években az ellenzéki értelmiség bizonyos csoportja húzódtott meg itt; de az, hogy a 90-es években is megmaradt az Oktatáskutató Oktatáskutatónak, talán a szakmai nívójának köszönhető. Aztán csinálunk egy lapot – ez az *Educatio* –, amelynek már tíz évfolyama jelent meg, és ami fogalommmá vált. Harmadik eredményként azokat említeném, akik itt indultak el a

kutatói pályájukon. Idősebbek mellett kezdtek el dolgozni, és mára önálló kutatókká váltak. És azt is elmondom, hogy jó érzés, ha igyekszünk lelkiismeretesen végigcsinálni, amit elvállaltunk, de az is jó érzés, ha sikerül idejében abbahagynunk. Magam kezdeményeztem a mostani átalakulást, ezért is bízom a kibontakozásban.

Az interjút Fehérvári Anikó készítette

